

Wojciech Ryszard Rzepka, Tadeusz Zgółka

(Poznań)

ZASADY LINGWISTYCZNEJ GENOLOGII TEKSTÓW STAROPOLSKICH

Celem naszego artykułu jest przedstawienie propozycji klasyfikacji odmian językowych używanych w staropolszczyźnie¹. Tak sformułowany cel wymaga wszakże pewnych komentarzy. Po pierwsze więc, klasyfikacja odnoszona jest przede wszystkim do tych tekstów, które zostały zaświadczone wśród zabytków pisanych doby staropolskiej. Wśród zabytków tych nie ma oczywiście wszystkich możliwych odmian językowych. Nie ma więc przekazów, które reprezentowałyby potoczną odmianę mówioną typu rozmowy, nie ma tekstów – powiedzmy – żargonu żakowskiego czy ludowych pieśni obrzędowych². O ich istnieniu w staropolszczyźnie można wnosić – z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem – jedynie na podstawie domniemań (raczej niewątpliwe jest istnienie w tamtej dobie potocznych dialogów realizowanych w odmianie mówionej, mniej oczywiste, ale nie wykluczone natomiast – żargonu żakowskiego). Komentarz drugi dotyczy samej zasady wyodrębniania odmian językowych i genologii historycznej. Przyjęte przez nas podstawy klasyfikacji umożliwiają wskazanie takich odmian, jak kazanie, pieśń religijna, list miłosny itp. oraz określenie różnic między nimi. Możliwe jest nadto dokonywanie pewnych klasyfikacji bardziej ogólnych, w których odróżniałoby się teksty o charakterze perswazyjnym („publicystycznym” czy dydaktycznym) od np. tekstów mających walor tylko informacyjny; artystycznych od czysto „użytkowych”. Koniecznie należy w tym kontekście odnotować, że zwłaszcza dla epoki staropolskiej trudne jest dokonanie takich rozróżnień w postaci tradycyjnie stosowanych schematów dendrytowych. Poszczególne teksty miewają bowiem przynależność skomplikowaną jak np. modlitwy, niektóre o walo-

¹ Przegląd dotychczasowych propozycji w tym zakresie przedstawia A. Wilkoń, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice 1987.

² O różnych niewątpliwie istniejących w okresie przedpiśmiennym odmianach językowych i rodzajach tekstów zob. S. Urbańczyk, *Polski język literacki w dobie przedpiśmiennej*, [w:] tenże, *Prace z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1979, s. 97–108.

rach niewątpliwie artystycznych, inne walorów tych pozbawione. Z drugiej jednak strony na podkreślenie zasługuje również i to, że nie jest naszym zamierzeniem dokonanie szczegółowej klasyfikacji genologicznej obejmującej takie wyróżniki, które umożliwiałyby wyodrębnienie cech decydujących o przynależności gatunkowej (w sensie genologii literaturoznawczej) poszczególnych tekstów. Jako przykład wskażmy brak parametru umożliwiającego odróżnianie tekstów wierszowanych od prozatorskich. Uznając, że tego typu rozróżnienia nie są związane wprost z genologią lingwistyczną, pomijamy ten typ cech możliwych do rozważania.

W literaturze językoznawczej właściwie brak jest dotychczas opracowań, które byłyby w całości poświęcone genologii lingwistycznej tekstów. Prowizorycznie więc tylko możemy proponować dla potrzeb niniejszego szkicu rozumienie owego terminu. Przez genologię lingwistyczną chcielibyśmy rozumieć klasyfikację tekstów dokonaną przy użyciu kryteriów uznawanych przez językoznawców za relewantne czynniki decydujące o odmienności poszczególnych typów wypowiedzi językowych. Od genologii literaturoznawczej odróżniać się ona będzie w sposób istotny pod względem respektowanych kryteriów klasyfikacji. Odmiennosc obu rodzajów klasyfikacji – genologii literaturoznawczej z jednej strony i lingwistycznej z drugiej – zasadzałyby się zatem na dwu podstawowych różnicach: 1) przedmiotem genologii literaturoznawczej jest tylko korpus tekstów o charakterze artystycznym, podczas gdy genologia lingwistyczna odnoszona jest do wszelkich tekstów realizowanych w określonym języku oraz 2) odmienne są właściwości i parametry decydujące o sposobie dokonywania klasyfikacji (dla genologii literaturoznawczej istotne są wyłącznie rodzaje stosowanych środków decydujących o specyfice rodzajów i gatunków literackich).

Przedstawiamy obecnie deklarację pewnych założeń wstępnych przyjmowanych przy opracowaniu proponowanej klasyfikacji. Są to – jak się wydaje – założenia najistotniejsze, a przy tym takie, które mogą powodować kontrowersje.

1. Przedmiotem klasyfikacji są teksty językowe (w zasadzie teksty sformułowane w języku polskim, choć może ta klasyfikacja być stosowana również uniwersalnie).

2. Narzędziem klasyfikacji są relacje dychotomiczne. Pod względem formalnym przypominają one zwłaszcza binarne relacje używane do klasyfikacji na przykład dźwięków języka, proponowane w tradycyjnej fonologii strukturalnej.

3. Proponowany schemat nie jest zbudowany w postaci dendrytu, jak większość dotychczas proponowanych, lecz ma postać matrycową. Najistotniejszym – w przekonaniu autorów – jej składnikiem jest lista binarnych opozycji służących jako podstawy klasyfikacji.

4. Otwartość owej klasyfikacji umożliwia z jednej strony wprowadzanie do schematu nowych, niepostrzegalnych obecnie odmian, wersji, typów itp., z drugiej natomiast strony – dopuszczalna jest modyfikacja (uzupełnianie bądź eliminowanie) listy zaproponowanych opozycji.

5. Otwartość proponowanej klasyfikacji oznacza jednocześnie możliwość rozstrzygnięcia o istotności bądź nieistotności określonych parametrów w zależności od tego, do jakiego korpusu tekstów propozycje klasyfikacyjne będą odnoszone. Tak więc – dla przykładu – parametr dorosłości może być bardzo ważki przy podejmowaniu próby opisu współczesnych odmian polszczyzny, jako że wielokrotnie podkreślana jest w literaturze lingwistycznej, a także psycho- i socjolingwistycznej specyfika języka dziecięcego oraz odmian używanych przez młodzież. Ten sam parametr odniesiony do rozważanych tu tekstów staropolskich ma walor raczej potencjalny. Możemy bowiem przypuszczać, że również i wówczas zauważalna była odmiennność polszczyzny dziecięcej (może również młodzieżowej) od języka dorosłych. Ze względu wszakże na brak tekstów poświadczających kształt takich odmian, ich cechy specyficzne, nie możemy tego potencjalnego parametru zastosować z pełną wyrazistością.

6. Cel przedstawionej tu propozycji jest raczej skromny. Obejmuje on nowy schemat (matrycowy zamiast dendrytowego) oraz początek dyskusji dotyczącej skompletowania listy opozycji służących do klasyfikowania odmian językowych. Propozycja ta wraz z przykładami polegającymi na próbie zakwalifikowania różnych typów tekstów, przedstawiona jest w tab. 1 i 2.

Pokróćce skomentujemy teraz zaproponowaną listę opozycji binarnych, które stanowią zasadniczy trzon całej klasyfikacji. Kolejno więc prześledzimy poszczególne wymiary i umieszczone w nich parametry. Rodzaj kanału rozumiany tu jest najprościej, jak tylko można. Chodzi mianowicie o kanał brzmieniowy lub graficzny, czyli jeszcze prościej, o odmianę mówioną i pisaną języka. Oznaczenie „+ mówioność” ma sens oczywisty, znak „- mówioność” oznacza odmianę pisaną.

Następną grupę parametrów stanowią te, które specyfikują rodzaj kontaktu. Parametr bezpośredniości oznacza odróżnienie kontaktu zwanego „twarzą w twarz” (oznaczenie „+ bezpośredniość”) od kontaktów pośrednich (oznaczenie „- bezpośredniość”). Oficjalność lub nieoficjalność kontaktu jest oczywiście uzależniona od tego, co socjologowie nazywają pełnieniem ról społecznych. Najkrócej mówiąc, kontakt uznaje się za oficjalny, jeśli tożsamość lub odmiennność ról pełnionych przez interlokutorów ma charakter instytucjonalny (np. kazanie jest tekstem oficjalnym odróżniającym instytucję księdza od wiernych), natomiast jeśli nie jest to różnica lub tożsamość usankcjonowana instytucjonalnie (np. w kontaktach rodzinnych typu rodzice – dziecko), uważa się ją za nieoficjalną (oznaczenie „- oficjalność”). Kolejny wymiar, to „spontanizność”. Ma on służyć odróżnianiu tekstów językowych uprzed-

Wyszczególnienie	Kazania	Modlitwy	Pieśni religijne	Karta Glogera (scyntyalarusz)	Rewelacje św. Brygidy	Rozmowa mistrza Polikarpa, Skarga u-mierającego	Legends, żywoty świętych, apokryfy	Pieśń o Wilefie	Wiersz Słoty
1. Rodzaj kanału – mówioność	+ / -	+ / -	-	-	-	-	-	-	-
2. Rodzaj kontaktu – bezpośredniość – oficjalność – spontaniczność	+ + -	- + -	- + -	- - -	- - +	- - -	- - -	- + -	- - -
3. Rodzaj sensu komunikacyjnego – dialogowość – informacyjność – perswazyjność – artystyczność – performatywność	- - + + -	- - - + / - +	- - + + +	- - + + -	- - + + -	- - + + -	- - + + -	- - + + -	- - + + -
4. Parametry społeczne – dorosłość – wykształcenie – profesjonalność	+ + +	+ + -	+ + -	+ + -	+ + -	+ + -	+ + +	+ + +	+ + +
5. Parametry osadnicze – regionalność	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Parametry różnicowania językowego – lista i analiza przykładów (ciąg dalszy)

Wyszczególnienie	Listy miłosne	Cyzjojan	Obiecado Parkosza	Recepty lekarskie	Roty sądowe	Statuty, orzeka, reguły zakonne	Rozmowa	Folklor
1. Rodzaj kanału – mówioność	-	-	-	-	-	-	+	+
2. Rodzaj kontaktu – bezpośredniość	-	-	-	-	+	-	+	+
– oficjalność	-	+	-	+	+	+	-	-
– spontaniczność	+ / -	-	-	-	-	-	+	-
3. Rodzaj sensu komunikacyjnego								
– dialogowość	-	-	-	-	-	-	+	-
– informacyjność	-	+	+	+	-	-	+	-
– perswazyjność	+	-	-	-	-	-	-	-
– artystyczność	+ / -	+	+	-	-	-	-	+
– performatywność	+	-	-	-	+	+	-	+ / -
4. Parametry społeczne								
– dorosłość	+ / -	+	+	+	+	+	+	+
– wykształcenie	+	+	+	+	+	+	-	-
– profesjonalność	-	+	+	+	+	-	-	-
5. Parametry osadnicze								
– regionalność	-	-	-	-	-	-	+	+

nio nie przygotowanych (przynajmniej pod względem ich kształtu językowego w odróżnieniu od przygotowania merytorycznego), improwizowanych na gorąco, od tekstów obmyślanych, przygotowanych (zwłaszcza recytowanych), takich jak wykład, przemówienie – niekoniecznie czytane z kartki.

Następna grupa czynników dotyczy sensu komunikacyjnego. Szczególnie mocno należy tu podkreślić dwie okoliczności. Pierwsza związana jest z relatywnym charakterem owych czynników. Oznacza to na przykład, że jeśli mowa o sensie informacyjnym, to oznaczenie „+ informacyjność” stanowi sugestię dominacji owego sensu nad innymi, niekoniecznie zaś zupełną nieobecność owych innych. Po drugie zaś, sens komunikacyjny relatywizowany jest przede wszystkim do nadawcy. Szczególnie istotne jest to w przypadkach kolizji między sensem nadanym a odebrany (np. gdy sens w istocie perswazyjny, propagandowy jest przez odbiorcę traktowany jako informacyjny i oceniany w kategoriach prawdziwości czy fałszywości³). Nie należy wszelako nadawcy interpretować konkretystycznie. Jest to raczej abstrakcyjny konstrukt niejako wpisany w tekst.

Komentarze szczegółowo wyjaśniające sposób rozumienia dialogowości, perswazyjności, informacyjności pomijamy uznając je za na tyle oczywiste, iż zbędne. Artystyczność rozumiana jest w zasadzie jako pełnienie funkcji estetycznej w tradycyjny sposób traktowanej (na przykład zgodnie ze schematem R. Jakobsona⁴). Nie jest to jednak własność immanentna wypowiedzi, lecz raczej wynik celowych zamierzeń nadawcy, aby wartość taka była konstruowanej wypowiedzi naddana⁵. Performatywność natomiast związana jest z tym, co inaczej bywa nazwane siłą illokucyjną. Parametr ten może być przydatny zwłaszcza dla dostrzeżenia specyfiki takich tekstów, jak zarządzenie, kodeks praw, reguła zakonna itp. Performatywny charakter tych tekstów jest oczywisty.

Kolejne parametry dotyczą społecznej charakterystyki użytkowników języka. Podobnie jak w przypadku grupy poprzedniej, dotyczy to przede wszystkim nadawców. Parametr dorosłości jest oczywiście bardzo nieprecyzyjny w sensie wskazywania dokładnej granicy wiekowej między „+ dorosłością” a „– dorosłością”. Natomiast cel jego stosowania jest raczej oczywisty, chodzi o odróżnienie takich odmian językowych, które uznaje się za dziecięce czy młodzieżowe. Znak „+ dorosłość” ma sugerować raczej „niemłodzieżowość” („niedziecięcość”). Parametr wykształcenia odnosi się do tych odmian języka, których używanie wymaga posiadania odpowiedniego cenzusu edukacyjnego (np. tak zwany dialekt kulturalny czy polszczyzna kulturalna). Pozostałe odmiany, których używanie nie jest związane z posiadaniem takiego cenzusu są

³ Por. T. Zgółka, *Język wśród wartości*, Poznań 1988.

⁴ R. Jakobson, *Poetyka w świetle językoznawstwa*, „Pamiętnik Literacki” 1960, zesz. 2.

⁵ Por. T. Zgółka, *op. cit.*, s. 94–106.

oznaczane „– wykształcenie”. Podobnie jest też z profesjonalnością związaną przede wszystkim z odmianami żargonowymi, zawodowymi. Wreszcie ostatnia kategoria parametrów to regionalność. Oznaczenie „+ regionalność” odnoszone jest do odmian gwarowych, dialektalnych, natomiast „– regionalność” oznaczać ma w istocie ponadregionalność, nierelatywizowalność terenową. Kwestia regionalności tekstów staropolskich jest skomplikowana. Wśród nich rzadkie są takie, w których zupełnie nieobecne byłyby formy językowe świadczące o ich regionalnej proveniencji. Mimo to można wyodrębnić teksty, które w intencji ich autorów (czasem korygowane także przez skrybów czy redaktorów) mają mieć postać maksymalnie uwolnioną od regionalnych form językowych. Świadczy to o pewnej intencjonalnej, zamierzonej ich ponadregionalności. W takim więc sensie możemy tego rodzaju teksty kwalifikować jako właśnie ponadregionalne (w załączonych tabelach oznaczane „– regionalność”). Podkreślamy wszakże, iż nie oznacza to absolutnej, faktycznej nieobecności w nich form pochodzenia regionalnego.

Matrycowy sposób charakterystyki różnicowania językowego odnieść można zarówno do tekstów współczesnych jak i dawnych, poszerzając go ewentualnie o dalsze parametry. Kierując się tym przekonaniem przedstawiliśmy w tabelach próbę takiego opisu zarówno całych grup, jak i pojedynczych tekstów sprzed XVI w. Zdajemy sobie sprawę z dyskusyjności niektórych szczegółowych rozstrzygnięć. Nie chodzi nam jednak o ogarnięcie całej różnorodności genologicznej tekstów staropolskich, lecz o ilustrację metody, która w przyszłości, być może, ukaże ją w sposób pełniejszy niż dotychczas. Dotychczasowy jedyny w tym względzie podział Zenona Klemensiewicza na trzy grupy: tekstów reprezentujących styl artystyczny, dydaktyczno-normatywny i praktyczny⁶ oparty jest na kryteriach nierozłącznych, bo np. trudno się zgodzić większości historyków polszczyzny z wyłączeniem z nurtu piśmiennictwa artystycznego *Kazań świętokrzyskich* czy *Rozmowy mistrza Polikarpa ze śmiercią*⁷.

Matrycowa charakterystyka tekstów staropolskich przysparza oczywiście wielu trudności z powodu fragmentaryczności znacznej liczby tekstów staropolskich, braku potwierdzenia źródłowego, tekstowego, niektórych niewątpliwie egzystujących ich rodzajów, np. języka potocznego, folkloru⁸ (dla celów porównawczych włączyliśmy je do naszych zestawień). Utrudnieniem jest

⁶ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 140–171.

⁷ Por. E. Ostrowska, *O artyzmie polskich średniowiecznych zabytków językowych* (Bogurodzica, Kazania świętokrzyskie, Posłuchajcie bracia miła), Kraków 1967; E. Siatkowska, *Stylistyczne funkcje słownictwa „Dialogu mistrza Polikarpa ze śmiercią” i „Rozmlauváni člověka ze smrti”*, Warszawa 1964.

⁸ Por. przypis 2.

również brak kompletnych informacji dotyczących ówczesnie obowiązującej kompetencji językowej i pełnej kompetencji komunikacyjnej. Tak np. dopiero znajomość staropolskiej procedury sądowej pozwala skorygować rozpowszechniony do niedawna pogląd o rotach sądowych jako „migawkowych zdjęciach mowy potocznej ludzi prostych”⁹. Były to w rzeczywistości teksty spreparowane przez pisarza, ujęte w dość spetryfikowane szablony leksykalno-syntaktyczne. Świadcowie zwycięskiej strony procesowej, dopuszczonej do przysięgi, tekst roty powtarzali za woźnym (kładąc dwa palce u stóp krzyża), nie mieli więc właściwie wpływu na jego kształt językowy¹⁰.

Pisana forma tekstów przesądza o ich przynajmniej intencjonalnej ponadregionalności. Ponadregionalność zasadza się tu bowiem na dążeniu do realizacji obiektywnie istniejącego wzorca normatywnego (nawet już na poziomie brudnopisu i czystopisu rot sądowych)¹¹, a nie na całkowitej nieobecności dialektyzmów. Jest to tym bardziej uzasadnione, jeśli założymy, że ponadregionalne normy kształtowały się najpierw w obrębie języka pisanego i stąd przenikały do jego formy mówionej (a pogląd ten ma swoich zwolenników)¹².

Dane zawarte w tabelach nasuwają kilka uwag ogólniejszej natury. Niektóre parametry, jak dorosłość, dialogowość, wykształcenie, spontaniczność, bezpośredniość oraz wspomniana już regionalność niemal nie różnicują tekstów staropolskich. Wynika to ze wspomnianego już niepełnego repertuaru zachowanych tekstów, są to parametry opozycjonujące teksty pisane wobec mówionych (folklor, rozmowa), cech tych ostatnich nie jesteśmy w stanie określić empirycznie wobec braku odpowiednich wiarygodnych przekazów, wnioskujemy o nich przez analogię do sytuacji współczesnej. Wymienione wyżej słabo opozycjonujące parametry kontrastują natomiast wyraźnie różne grupy tekstów współczesnych.

Wyraźnie opozycjonującymi różne grupy tekstów staropolskich są natomiast parametry oficjalności, informatywności, perswazywności, artystyczności, performatywności i profesjonalności, one powinny być zatem podstawowym probierzem i narzędziem opisu genologicznego tekstów staropolskich. Metodą matrycową wydzielić możemy zarówno grupy jednorodnych tekstów, charakteryzujące się identycznością parametrów (np. legendy, żywoty świętych, apokryfy oraz statuty, orzeczki, reguły zakonne), jak i wskazać niekiedy niuansowe różnice między poszczególnymi tekstami, dotąd traktowanymi jako

⁹ Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, s. 169.

¹⁰ A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. 1, Warszawa 1939, s. 511.

¹¹ W. Kuraszkiewicz, *Brudnopisy i czystopisy rot kościelnych*, [w:] *Len że, Polski język literacki. Studia nad historią i kulturą*, Warszawa 1986, s. 565–578.

¹² Zob. B. Walczak, *Czy tzw. dialekt kulturalny poprzedził powstanie polskiego języka literackiego*, [w:] *Język – teoria – dydaktyka* (w druku).

jednorodne. Tak np. teksty mnemotechniczne: *cyzjojany* i *Obiecado* Parkosza różnią się jednak parametrem oficjalności, a *Kartę* Glogera od *Rewelacji* św. *Brygidy* odróżnia ewentualnie tylko spontanizacja, *Wiersz* Sloty od *Pieśni o Wiklepie* różni się w zakresie oficjalności itp.

Zależnie od przyjętej hierarchii parametrów może być więc metoda matrycowa pomocna zarówno w wydzieleniu makrotypów, odmian funkcjonalnych, stylów funkcjonalnych (kwestie terminologiczne pozostawiamy do uzgodnienia), jak ogarniętych granicami owych makrotypów, bardziej wyspecjalizowanych pod względem funkcjonalnym czy stylistycznym gatunków. Sądzymy, że w odniesieniu do piśmiennictwa staropolskiego pozwala bardziej wnikliwie niż to dotychczas praktykowano wydzielić różne poziomy funkcjonowania i organizacji językowej tekstów, czyli tym samym dokładniej scharakteryzować jej wieloaspektową sprawność funkcjonalną, zaświadczoną nawet tym skromnym zasobem zachowanych zabytków staropolskich.

Przedstawiona przez nas próba zastosowania proponowanych zasad klasyfikacyjnych ma charakter wstępny i „surowy”. Traktujemy ją raczej jako kontynuację propozycji klasyfikacyjnych takich, jak przedstawiona przez Z. Klemensiewicza i sądzymy, że w stosunku do nich nasze ujęcie jest nieco ulepszone. Z drugiej zaś strony chcielibyśmy tym tekstem zapoczątkować dyskusję na temat samego schematu klasyfikacyjnego, kompletności zaproponowanej listy parametrów (zarówno *sub specie* potrzeby jej uzupełnienia, jak i ewentualnego usunięcia z niej parametrów, które mogą się okazać irrelewantne w odniesieniu do tekstów staropolskich), jak również pewnych szczegółowych rozstrzygnięć dotyczących poszczególnych tekstów i ich typów. Mamy nadzieję, że za sprawą takiej dyskusji możliwe będzie skonstruowanie propozycji klasyfikacyjnej spełniającej wszelkie wymogi precyzji i poprawności zarówno formalnej jak i merytorycznej. Nie wątpimy zaś w potrzebę pilnego opracowania takiej propozycji, która mogłaby stanowić jeden z ważkich instrumentów badawczych stosowanych przez historyka polszczyzny.

Wojciech R. Rzepka, Tadeusz Zgółka

PRINZIPIEN DER LINGUISTISCHEN GENOLOGIE ALTPOLNISCHER TEXTE

Im Aufsatz wird ein neuer Vorschlag zur Klassifizierung von in altpolnischer Periode entstandenen Texten unterbreitet. Die Grundlage bildet eine Liste von Parametern, die sich als binäre dichotomische Beziehungen verstehen. Es werden folgende Parameter angesetzt: gesprochen, unmittelbar, offiziell, dialogisch, informationell, persuasiv, künstlerisch, performativ, erwachsen, professionell, regional.

Die vorgeschlagene Klassifizierung wird an einem Korpus von Texten erprobt, die von Sprachhistorikern gefunden wurden. Es handelt sich hier um geschriebene Texte, aber auch Texte anderer Art können Gegenstand der Analyse sein.

Diese Klassifizierung versteht sich als eine Art linguistische Genologie, die einzelne Varianten und Gattungen unterscheiden läßt. Man könnte sie als ein Analogon zur Einteilung literarischer Texte in einzelne Arten und Gattungen in der Literaturwissenschaft bezeichnen. Sie findet jedoch Anwendung nicht nur für literarische Texte, sondern für alle möglichen. Darüber hinaus unterscheidet sie sich von anderen Versuchen dieser Art dadurch, daß sie die Form einer Matrix (und nicht die eines Baums) hat.

In Tabellen, die den Aufsatz ergänzen, werden Beispiele für die Anwendung der vorgeschlagenen Methode gebracht.